.. Dasabodh by Samartha Ramadas Swami Chapter 10 ..
॥ समर्थ रामदासांचा दासबोध दशक १० ॥

॥ दशक दहावा : जगज्ज्योतीनाम ॥१०॥
समास पहिला : अंतःकरण येक
॥ श्रीराम ॥
सकळांचे अंतःकरण येक । किंवा येक नव्हे अनेक ।
ऐसें हे निश्चयात्मक । मज निरोपावें ॥ १॥
ऐसें श्रोतयानें पुसिलें । अंतःकरण येक किं वेगळालें ।
याचे उत्तर ऐकिलें । पाहिजे श्रोतीं ॥ २॥
समस्तांचे अंतःकर्ण । येक निश्चयो जाणावा नेमक ।
हा प्रत्ययाचा विवेक । तुज निरोपिला ॥ ३॥
श्रोता म्हणे वक्तयासी । अंतःकरण येक समस्तांसी ।
तरी मिळेना येकायेकासी । काये निमित्य ॥ ४॥
येक जेवितां अवघे धाले । येक निवतां अवघे निवाले ।
येक मरतां अवघे मेले । पाहिजेत कीं ॥ ५॥
येक सुखी येक दुःखी । ऐसें वर्ततें लोकिकीं ।
येका अंतःकरणाची वोळखी । कैसी जाणावी ॥ ६॥
जनीं वेगळाली भावना । कोणास कोणीच मिळेना ।
म्हणौन हें अनुमाना । येत नाही ॥ ७॥
अंतःकरण येक असतें । तरी येकाचें येकास कळों येतें ।
कांहीं चोरितांच न येतें । गौप्य गुह्य ॥ ८॥
याकरणें अनुमानेना । अंतःकरण येक हें घडेना ।
विरोध लागला जना । काये निमित्य ॥ ९॥
सर्प डसाया येतो । प्राणी भेऊन पळतो ।
येक अंतःकरण तेरी तो । विरोध नसावा ॥ १०॥
ऐसी श्रोतयांची आशंका । वक्ता म्हणे चळों नका ।
सावध होऊन ऐका । निरूपण ॥ ११॥
अंतःकर्ण म्हणिजे जाणीव । जाणिव जाणता स्वभाव ।
देहरक्षणाचा उपाव । जाणती कळा ॥ १२॥
सर्प जाणोन डंखूं आला । प्राणी जाणोन पळाला ।
दोहींकडे जाणीवेला । बरें पाहा ॥ १३॥
दोहींकडे जाणीवेसी पाहिलें । तरी अंतःकर्ण येकचि जालें ।
विचारितां प्रत्यया आलें । जाणीवरूपें ॥ १४॥
जाणीवरूपें अंतःकर्ण । सकळांचे येक हें प्रमाण ।
जीवमात्रास जाणपण । येकचि असे ॥ १५॥
येके दृष्टीचें देखणें । येके जिव्हेचें चाखणें ।
ऐकणें स्पर्शणें वास घेणें । सर्वत्रास येक ॥ १६॥
पशु पक्षी किडा मुंगी । जीवमात्र निर्माण जगीं ।
जाणीवकळा सर्वांलागीं । येकचि आहे ॥ १७॥
सर्वांस जळ तें सीतळ । सर्वांस अग्नि तेजाळ ।
सर्वांस अंतःकर्ण केवळ । जाणीव कळा ॥ १८॥
आवडे नावडे ऐसें जालें । तरी हें देहस्वभावावरी गेलें ।
परंतु हें कळों आलें । अंतःकर्णयोगें ॥ १९॥
सर्वांचे अंतःकर्ण येक । ऐसा निश्चयो निश्चयात्मक ।
जाणती याचें कौतुक । चहुंकडे ॥ २०॥
इतुकेन फिटली आशंका । आतां अनुमान करूं नका ।
जाणणें तितुकें येका । अंतःकर्णाचें ॥ २१॥
जाणोन जीव चारा घेती । जाणोन भिती लपती ।
जाणोनियां पळोन जाती । प्राणीमात्र ॥ २२॥
किडामुंगीपासून ब्रह्मादिक । समस्तां अंतःकर्ण येक ।
ये गोष्टीचें कौतुक । प्रत्यें जाणावें ॥ २३॥
थोर लहान तरी अग्नी । थोडें बहु तरी पाणी ।
न्यून पूर्ण तरी प्राणी । अंतःकर्णें जाणती ॥ २४॥
कोठें उणें कोठें अधीक । परंतु जिनसमासला येक ।
जंगम प्राणी कोणीयेक । जाटिल्याविण नाहीं ॥ २५॥
जाणीव म्हणिजे अंतःकर्ण । अंतःकर्ण विष्णूचा अंश जाण ।
विष्णु करितो पाळण । येणें प्रकारें ॥ २६॥
नेणतां प्राणी संव्हारितो । नेणीव तमोगुण बोलिजेतो ।
तमोगुणें रुद्र संव्हारितो । येणें प्रकारें ॥ २७॥
कांही जाणीव कांही नेणीव । हा रजोगुणाचा स्वभाव ।
जाणतां नेणतां जीव । जन्मास येती ॥ २८॥
जाणीवेनें होतें सुख । नेणीवेनें होतें दुःख ।
सुखदुःख अवश्यक । उत्पत्तिगुणें ॥ २९॥
जाणण्यानेणण्याची बुद्धि । तोंचि देहीं जाणावा विधी ।
स्थूळ देहीं ब्रह्मा त्रिशुद्धि । उत्पत्तिकर्ता ॥ ३०॥
ऐसा उत्पत्ति स्थिति संहार । प्रसंगें बोलिला विचार ।
परंतु याचा निर्धार । प्रत्यें पाहावा ॥ ३१॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
अंतःकर्ण येकनाम समास पहिला ॥ १॥ १०.१

समास दुसरा : देहआशंकानिरूपण
॥ श्रीराम ॥
स्वामीनें विचार दाखविला । येथें विष्णूचा अभाव दिसोन आला ।
ब्रह्मा विष्णु महेशाला । उरी नाहीं ॥ १॥
उप्तत्ति स्थिति संव्हार । ब्रह्मा विष्णु महेश्वर ।
याचा पाहातां विचार । प्रत्ययो नाहीं ॥ २॥
ब्रह्मा उत्पत्तिकर्ता चौमुखांचा । येथें प्रत्ययो नाहीं त्याचा ।

पाळणकर्ता विष्णु चौभुजांचा । तो हि ऐकोन जाणों ॥ ३॥
महेश संव्हार करितो । हाहि प्रत्यय कैसा येतो ।
लिंगमहिमा पुराणीं तो । विपरीत बोलिला ॥ ४॥
मूळमायेस कोणें केलें । हें तों पाहिजे कळलें ।
तिहीं देवांचें रूप जालें । ऐलिकडे ॥ ५॥
मूळमाया लोकजननी । तयेपासून गुणक्षोभिणी ।
गुणक्षोभिणीपासून त्रिगुणी । जन्म देवा ॥ ६॥
ऐसें बोलती शास्त्रकारक । आणि प्रवृत्तीचेहि लोक ।
प्रत्ययें पुसतां कित्येक । अकांत करिती ॥ ७॥
म्हणोन त्यास पुसावेना । त्यांचेन प्रत्ययो आणवेना ।
प्रत्ययेंविण प्रेत्न नाना । ठकाठकी ॥ ८॥
प्रचितवीण वैद्य म्हणवी । उगीच करी उठाठेवी ।
तया मुर्खाला गोवी । प्राणीमात्र ॥ ९॥
तैसाच हाहि विचार । प्रत्यये करावा निर्धार ।
प्रत्ययें नस्तां अंधकार । गुरुशिष्यांसी ॥ १०॥
बरें लोकास काये म्हणावें । लोक म्हणती तेंचि बरवें ।
परंतु स्वामीनें सांगावें । विशद करुनी ॥ ११॥
म्हणों देवीं माया केली । तरी देवांचीं रूपें मायेंत आलीं ।
जरी म्हणों मायेनें माया केली । तरी दुसरी नाहीं ॥ १२॥
जरी म्हणो भूतीं केली । तरी ते भूतांचीच वळली ।
म्हणावें जरी परब्रह्में केली । तरी ब्रह्मीं कर्तुत्व नाहीं ॥ १३॥
आणी माया खरी असावी । तरी ब्रह्मीं कर्तुत्वाची गोवी ।
माया मिथ्या ऐसी जाणावी । तरी कर्तुत्व कैंचें ॥ १४॥
आतां हें अवघेंचि उगवें । आणी मनास प्रत्यये फावे ।
ऐसें केलें पाहिजें देवें । कृपाळूपणें ॥ १५॥
वेद मातृकावीण नाहीं । मातृका देहावीण नाहीं ।
देह निर्माण होत नाहीं । देहावेगळा ॥ १६॥
तया देहामधें नरदेहो । त्या नरदेहांत ब्राह्मणदेहो ।
तया ब्राह्मणदेहास पाहो । अधिकार वेदीं ॥ १७॥
असो वेद कोठून जाले । देह कासयाचे केले ।
दैव कैसे प्रगटले । कोण्या प्रकरें ॥ १८॥
ऐसा बळावया अनुमान । केलें पाहिजे समाधान ।
वक्ता म्हणे सावधान । होई आता ॥ १९॥
प्रत्यये पाहातां सांकडी । अवघी होते विघडाविघडी ।
अनुमानितां घडीनें घडी । काळ जातो ॥ २०॥
लोकधाटी शास्त्रनिर्णये । येथें बहुधा निश्चये ।
म्हणोनियां येक प्रत्यये । येणार नाहीं ॥ २१॥
आतां शास्त्राची भीड धरावी । तरी सुटेना हे गथागोवी ।
गथागोवी हे उगवावी । तरी शास्त्रभेद दिसे ॥ २२॥
शास्त्र रक्षून प्रत्यये आणिला । पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत पाहिला ।
शहाणा मुर्ख समजाविला । येका वचनें ॥ २३॥
शास्त्रींच पूर्वपक्ष बोलिला । पूर्वपक्ष म्हणावें लटक्याला ।
विचार पाहातां आम्हांला । शब्द नाहीं ॥ २४॥
तथापि बोलों कांहींयेक । शास्त्र रक्षून कौतुक ।
श्रोतीं सादर विवेक । केला पाहिजे ॥ २५॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
देहआशंकानाम समास दुसरा ॥ २॥ १०.२

समास तिसरा : देहआशंकाशोधन

॥ श्रीराम ॥

उपाधिविण जें आकाश । तेंचि ब्रह्म निराभास ।
तें निराभासीं मूळमायेस । जन्म जाला ॥ १॥
तें मूळमायेचे लक्षण । वायोस्वरूपचि जाण ।
पंचभूतें आणी त्रिगुण । वायोआंगीं ॥ २॥
आकाशापासून वायो जाला । तो वायोदेव बोलिला ।
वायोपासून अग्नि जाला । तो अग्निदेव ॥ ३॥
अग्निपासून जालें आप । तें नारायणाचें स्वरूप ।
आपापासून पृथ्वीचें रूप । तें बीजाकारें ॥ ४॥
ते पृथ्वीचे पोटीं पाषाण । बहु देवांचें लक्षण ।
नाना प्रचित प्रमाण । पाषाणदेवीं ॥ ५॥
नाना वृक्ष मृत्तिका । प्रचित रोकडी विश्वलोकां ।
समस्त देवांचा थारा येका । वायोमध्यें ॥ ६॥
देव यक्षिणी कात्यायेणी । चामुंडा जखिणी मानविणी ।
नाना शक्ति नाना स्थानीं । देशपरत्वें ॥ ७॥
पुरुषनामें कित्येक । देव असती अनेक ।
भूतें देवतें नपुषक । नामें बोलिजेती ॥ ८॥
देव देवतांदेवतेंभूतें । पृथ्वीमध्यें असंख्यातें ।
परंतु यां समस्तांतें । वायोस्वरूप बोलिजे ॥ ९॥
वायोस्वरूप सदा असणें । प्रसंगें नाना देह धरणें ।
गुप्त प्रगट होणें जाणें । समस्तांसी ॥ १०॥
वायोस्वरूपें विचरती । वायोमध्यें जगज्जोती ।
जाणतीकळा वासना वृत्ति । नाना भेदें ॥ ११॥
आकाशापासून वायो जाला । तो दों प्रकारें विभागला ।
सावधपणें विचार केला । पाहिजे श्रोतीं ॥ १२॥
येक वारा सकळ जाणती । येक वायोमधील जगज्जोती ।
जगज्जोतीच्या अनंत मूर्ती । देवदेवतांच्या ॥ १३॥
वायो बहुत विकारला । परंतु दों प्रकारें विभागला ।
आतां विचार ऐकिला । पाहिजे तेजाचा ॥ १४॥
वायोपासून तेज जालें । उष्ण सीतळ प्रकाशलें ।
द्विविध रूप ऐकिलें । पाहिजें तेजाचें ॥ १५॥
उष्णापासून जाला भानु । प्रकाशरूप दैदीप्यमानु ।
सर्वभक्षक हुताशनु । आणी विद्युल्यता ॥ १६॥
सीतळापासून आप अमृत । चंद्र तारा आणी सीत ।
आतां परिसा सावचित्त । होऊन श्रोते ॥ १७॥
तेज बहुत विकारलें । परंतु द्विविधाच बोलिलें ।
आपहि द्विविधाच निरोपिलें । आप आणि अमृत ॥ १८॥
ऐकें पृथ्वीचा विचार । पाषाण मृत्तिका निरंतर ।

आणीक दुसरा प्रकार । सुवर्ण परीस नाना रत्नें ॥ १९ ॥
बहुरत्ना वसुंधरा । कोण खोटा कोण खरा ।
अवघें कळे विचारास । रूढ होतां ॥ २० ॥
मनुष्यें कोठून जालीं । हे मुख्य आशंका राहिली ।
पुढें वृत्ति सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥ २१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
देहआशंकाशोधननाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ १०.३

समास चौथा : बीजलक्षण

॥ श्रीराम ॥

आतां पाहों जातां उत्पत्ति । मनुष्यापासून मनुष्यें होती ।
पशुपासून पशु निपजती । प्रत्यक्ष आतां ॥ १ ॥
खेंचरें आणी भूचरें । वनचरें आणी जळचरें ।
नाना प्रकारीचीं शरीरें । शरीरांपासून होती ॥ २ ॥
प्रत्ययास आणी प्रमाण । निश्चयास आणी अनुमान ।
मार्ग देखोन आडरान । घेऊंच नये ॥ ३ ॥
विपरीतपासून विपरीतें होती । परी शरीरेंच बोलिजेती ।
शरीरावांचून उत्पत्ती । होणार नाहीं ॥ ४ ॥
तरी हे उत्पत्ति कैसी जाली । कासयाची कोणें केली ।
जेणें केली त्याची निर्मिली । काया कोणें ॥ ५ ॥
ऐसें पाहातां उदंड लांबलें । परी मुळीं शेरीर जैसें जालें ।
कासयाचें उभारिलें । कोणें कैसें ॥ ६ ॥
ऐसी हे मागील आशंका । राहात गेली ते ऐका ।
कदापी जाजु घेऊं नका । प्रत्ययो आलियानें ॥ ७ ॥
प्रत्ययोचि आहे प्रमाण । मूर्खास वाटे अप्रमाण ।
पिंडें प्रचितशब्दें जाण । विश्वासासी ॥ ८ ॥
ब्रह्मीं मूळमाया जाली । तेचि अष्टधा प्रकृती बोलिली ।
भूतीं त्रिगुणीं कालवली । मूळमाया ॥ ९ ॥
तें मूळमाया वायोस्वरूप । वायोमध्यें जाणीवेचें रूप ।
तेचि इच्छा परी आरोप । ब्रह्मीं न घडे ॥ १० ॥
तथापि ब्रह्मीं कल्पिला । तरी तो शब्द वायां गेला ।
आत्मा निर्गुण संचला । शब्दातीत ॥ ११ ॥
आत्मा निर्गुण वस्तु ब्रह्म । नाममात्र तितुका भ्रम ।
कल्पून लाविला संभ्रम । तरी तो लागणार नाहीं ॥ १२ ॥
तथापि आग्रहें लाविला । जरी धोंडा मारिला आकाशाला ।
आकाशावरी थुंकिला । तरी तें तुटेना ॥ १३ ॥
तैसें ब्रह्म निर्विकार । निर्विकारीं लाविती विकार ।
विकार नासे निर्विकार । जैसें तैसें ॥ १४ ॥
आतां ऐका प्रत्ययो । जाणोनि धरावा निश्चयो ।
तरीच पाविजे जयो । अनुभवाचा ॥ १५ ॥
मायाब्रह्मीं जो समीर । त्यांत जाणता तो ईश्वर ।
ईश्वर आणि सर्वेश्वर । तयासीच बोलिजे ॥ १६ ॥
तोचि ईश्वर गुणासी आला । त्याचा त्रिगुणभेद जाला ।
ब्रह्मा विष्णु महेश उपजला । तये ठाईं ॥ १७ ॥
सत्व रज आणी तम । हे त्रिगुण उत्तमोत्तम ।
यांच्या स्वरूपाचा अनुक्रम । मागां निरोपिला ॥ १८ ॥
जाणता विष्णु भगवान । जाणता नेणता चतुरानन ।
नेणता महेश पंचानन । अत्यंत भोळा ॥ १९ ॥
त्रिगुण त्रिगुणीं कालवले । कैसे होती वेगळाले ।
परी विशेष न्यून भासले । ते बोलावे लागती ॥ २० ॥
वायोमध्यें विष्णु होता । तो वायोस्वरूपचि तत्वता ।
पुढें जाला देहधर्ता । चतुर्भुज ॥ २१ ॥
तैसाच ब्रह्मा आणी महेश । देह धरिती सावकास ।
गुप्त प्रगट होतां तयास । वेळ नाहीं ॥ २२ ॥
आतां रोकडी प्रचिती । मनुष्यें गुप्त प्रगटती ।
मां त्या देवांच्याच मूर्ती । सामर्थ्यवंत ॥ २३ ॥
देव देवता भूतें देवतें । चढतें सामर्थ्य तेथें ।
येणेंचि न्यायें राक्षसांतें । सामर्थ्यकळा ॥ २४ ॥
झोटींग वायोस्वरूप असती । सवेंच खुळखुळां चालती ।
खोबरीं खारिका टाकून देती । अकस्मात ॥ २५ ॥
अवघेंचि न्याल अभावें । तरी तें बहुतेकांस ठावें ।
आपुल्याला अनुभवें । विश्वलोक जाणती ॥ २६ ॥
मनुष्यें धरती शरीरवेष । नाना परकाया प्रवेश ।
मां तो परमात्मा जगदीश । कैसा न धरी ॥ २७ ॥
म्हणोनि वायोस्वरूपें देह धरिलें । ब्रह्मा विष्णु महेश जालें ।
पुढें तेचि विस्तारलें । पुत्रपौत्रीं ॥ २८ ॥
अंतरींच स्त्रिया कल्पिल्या । तों त्या कल्पितांच निर्माण जाल्या ।
परी तयापासून प्रजा निर्मिल्या । नाहींत कदा ॥ २९ ॥
इछून पुत्र कल्पिले । ते ते प्रसंगीं निर्माण जाले ।
येणें प्रकारें वर्तले । हरिहरादिक ॥ ३० ॥
पुढें ब्रह्मयानें सृष्टी कल्पिली । इछेसरिसी सृष्टी जाली ।
जीवसृष्टि निर्माण केली । ब्रह्मदेवें ॥ ३१ ॥
नाना प्रकारीचे प्राणी कल्पिले । इछेसरिसे निर्माण जाले ।
अवघे जोडेचि उदेले । अंडजजारजादिक ॥ ३२ ॥
येक जळस्वेदापासून जाले । ते प्राणी स्वेदज बोलिले ।
येक वायोकरितां जाले । अकस्मात उद्बिज ॥ ३३ ॥
मनुष्याची गौडविद्या । राक्षसांची वोडंबरी विद्या ।
ब्रह्मयाची सृष्टिविद्या । येणें प्रकरें ॥ ३४ ॥
कांहीयेक मनुष्यांची । त्याहून विशेष राक्षसांची ।
त्याहून विशेष ब्रह्मयाची । सृष्टिविद्या ॥ ३५ ॥
जाणते नेणते प्राणी निर्मिले । वेद वदोन मार्ग लाविले ।
ब्रह्मयानें निर्माण केले । येणें प्रकारें ॥ ३६ ॥
मग शरीरांपासून शरीरें । सृष्टी वाढली विकारें ।
सकळ शरीरें येणें प्रकारें । निर्माण जाली ॥ ३७ ॥
येथें आशंका फिटली । सकळ सृष्टी विस्तारली ।
विचार पाहातां प्रत्यया आली । येथान्वयें ॥ ३८ ॥
ऐसी सृष्टी निर्माण केली । पुढें विष्णुनें कैसी प्रतिपाळिली ।

हेहि विवंचना पाहिली । पाहिजे श्रोतीं ॥ ३९ ॥
सकळ प्राणी निर्माण जाले । ते मूळरूपें जाणोन पाळिले ।
शरीरें दैत्य निर्दाळिले । नाना प्रकारींचे ॥ ४० ॥
नाना अवतार धरणें । दुष्टांचा संहार करणें ।
धर्म स्थापायाकारणें । विष्णुस जन्म ॥ ४१ ॥
म्हणोन धर्मस्थापनेचे नर । तेंहि विष्णुचे अवतार ।
अभक्त दुर्जन रजनीचर । सहजचि जाले ॥ ४२ ॥
आतां प्राणी जे जन्मले । ते नेणोन संव्हारिले ।
मूळरूपें संव्हारिलें । येणें प्रकारें ॥ ४३ ॥
शरीरें रुद्र खवळेल । तैं जीवसृष्टि संव्हारेल ।
अवघें ब्रह्मांडचि जळेल । संव्हारकाळीं ॥ ४४ ॥
एवं उत्पत्ति स्थिती संव्हार । याचा ऐसा आहे विचार ।
श्रोतीं होऊन तत्पर । अवधान द्यावें ॥ ४५ ॥
कल्पांतीं संव्हार घडेल । तोचि पुढें सांगिजेल ।
पंचप्रळय वोळखेल । तोचि ज्ञानी ॥ ४६ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
बीजलक्षणनाम समास पांचवा ॥ ४ ॥ १०.४

समास पांचवा : पंचप्रळयनिरूपण
॥ श्रीराम ॥
ऐका प्रळयाचें लक्षण । पिंडीं दोनी प्रळये जाण ।
येकनिद्रा येक मरण । देहांतकाळ ॥ १ ॥
देहाधारक तिनी मूर्ती । निद्रा जेव्हां संपादिती ।
तो निद्राप्रळय श्रोतीं । ब्रह्मांडींचा जाणावा ॥ २ ॥
तिनी मूर्तीस होईल अंत । ब्रह्मांडास मांडेल कल्पांत ।
तेव्हां जाणावा नेमस्त । ब्रह्मप्रळये जाला ॥ ३ ॥
दोनी पिंडीं दोनी ब्रह्मांडीं । च्यारी प्रळय नवखंडीं ।
पांचवा प्रळय उदंडी । जाणिजे विवेकाचा ॥ ४ ॥
ऐसे हे पांचहि प्रळये । सांगितले येथान्वयें ।
आतां हें अनुभवास ये । ऐसें करूं ॥ ५ ॥
निद्रा जेव्हां संचरे । तेव्हां जागृतीव्यापार सरे ।
सुषुप्ति अथवा स्वप्न भरे । अकस्मात आंगीं ॥ ६ ॥
या नांव निद्राप्रळये । जागृतीचा होये क्षये ।
आतां ऐका देहांतसमये । म्हणिजे मृत्युप्रळये ॥ ७ ॥
देहीं रोग बळावती । अथवा कठीण प्रसंग पडती ।
तेणें पंचप्राण जाती । व्यापार सांडुनी ॥ ८ ॥
तिकडे गेला मनपवनु । इकडे राहीली नुस्ती तनु ।
दुसरा प्रळयो अनुमानु । असेचिना ॥ ९ ॥
तिसरा ब्रह्मा निजेला । तों हा मृत्यलोक गोळा जाला ।
अवघा व्यापार खुंटला । प्राणीमात्रांचा ॥ १० ॥
तेव्हां प्राणीयांचे सुक्ष्मांश । वायोचक्रीं करिती वास ।
कित्येक काल जातां ब्रह्मयास । जागृती घडे ॥ ११ ॥
पुन्हा मागुती सृष्टि रची । विसंचिले जीव मागुतें संची ।
सीमा होतां आयुष्याची । ब्रह्मप्रळय मांडे ॥ १२ ॥
शत वरुषें मेघ जाती । तेणें प्राणी मृत्यु पावती ।
असंभाव्य तर्के क्षिती । मर्यादेवेगळी ॥ १३ ॥
सूर्य तपे बाराकळी । तेणें पृथ्वीची होय होळी ।
अग्नी पावतां पाताळीं । शेष विष वमी ॥ १४ ॥
आकाशीं सूर्याच्या ज्वाळा । पाताळीं शेष विष वमी गरळा ।
दोहिकडून जळतां भूगोळा । उरी कैंची ॥ १५ ॥
सूर्यास खडतरता चढे । हलकालोळ चहुंकडे ।
कोंसळती मेरूचे कडे । घडघडायमान ॥ १६ ॥
अमरावती सत्यलोक । वैकुंठ कैळासादिक ।
याहिवेगळे नाना लोक । भस्मोन जाती ॥ १७ ॥
मेरु अवघाचि घसरे । तेथील महीमाच वोसरे ।
देवसमुदाव वावरे । वायोचक्रीं ॥ १८ ॥
भस्म जालिया धरत्री । प्रजन्य पडें शुंडाधारीं ।
मही विरे जळांतरीं । निमिष्यमात्रें ॥ १९ ॥
पुढें नुस्ते उरेल जळ । तयास शोषील अनळ ।
पुढें येकवटती ज्वाळ । मर्यादेवेगळे ॥ २० ॥
समुद्रींचा वडवानळ । शिवनेत्रींचा नेत्रानळ ।
सप्तकंचुकींचा आवर्णानळ । सूर्य आणी विद्युल्यता ॥ २१ ॥
ऐसे ज्वाळ येकवटती । तेणें देव देह सोडिती ।
पूर्वरूपें मिळोन जाती । प्रभंजनीं ॥ २२ ॥
तो वारा झडपी वैश्वानरा । वन्ही विझेल येकसरा ।
वायो धावें सैरावैरा । परब्रह्मीं ॥ २३ ॥
धूम्र वितुळे आकाशीं । तैसे होईल समीरासी ।
वहुतां मधें थोडियासी । नाश बोलिला ॥ २४ ॥
वायो वितुळतांच जाण । सूक्ष्म भूतें आणी त्रिगुण ।
ईश्वर सांडी अधिष्ठान । निर्विकल्पीं ॥ २५ ॥
तेथें जाणिव राहिली । आणी जगज्जोती निमाली ।
शुद्ध सारांश उरली । स्वरूपस्थिती ॥ २६ ॥
जितुकीं काहीं नामाभिधानें । तये प्रकृतीचेनि गुणें ।
प्रकृती नस्तां बोलणें । कैसें बोलावें ॥ २७ ॥
प्रकृती अस्तां विवेक कीजे । त्यास विवेकप्रळये बोलिजे ।
पांचहि प्रळय वोजें । तुज निरोपिलें ॥ २८ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
पंचप्रळयनिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ १०.५

समास सहावा : भ्रमनिरूपण
॥ श्रीराम ॥
उत्पत्ति स्थिति संव्हार । याचा निरोपिला वेव्हार ।
परमात्मा निर्गुण निराकार । जैसा तैसा ॥ १ ॥
होतें वर्ततें आणि जातें । याचा समंध नाहीं तेथें ।
आद्य मद्य अवसान तें । संचलेंचि आहे ॥ २ ॥
परब्रह्म असतचि असे । मध्येंचि हा भ्रम भासे ।
भासे परंतु अवघा नासे । काळांतरी ॥ ३ ॥
उत्पत्तिस्थितीसंव्हारत । मध्येंहि अखंड होत जात ।

पुढें सेवटीं कल्पांत । सकळांस आहे ॥ ४ ॥
यामधें ज्यास विवेक आहे । तो आधींच जाणताहे ।
सारासार विचारें पाहे । म्हणौनियां ॥ ५ ॥
बहुत भ्रमिष्ट मिळाले । त्यांत उमजल्याचें काय चाले ।
सृष्टिमधें उमजले । ऐसें थोडे ॥ ६ ॥
त्या उमजल्यांचे लक्षण । कांहीं करूं निरूपण ।
भ्रमाहून विलक्षण । माहापुरुष ॥ ७ ॥
भ्रम हा नसेल जयासी । मनीं वोळखावे तयासी ।
ऐके आतां भ्रमासीं । निरोपिजेल ॥ ८ ॥
येक परब्रह्म संचलें । कदापी नाहीं विकारले ।
त्यावेगळें भासलें । तें भ्रमरूप ॥ ९ ॥
जयासी बोलिला कल्पांत । त्रिगुण आणि पंचभूत ।
हें अवघेंचि समस्त । भ्रमरूप ॥ १० ॥
मी तूं हा भ्रम । उपासनाहि भ्रम ।
ईश्वरभाव हाहि भ्रम । निश्चयेंसीं ॥ ११ ॥

॥ श्लोक ॥
भ्रमेणाहं भ्रमेण त्वं । भ्रमेणोपासका जनाः ।
भ्रमेणेश्वर भावत्वं । भ्रममूलमिदं जगत् ॥ १ ॥

याकारणें सृष्टि भासत । परंतु भ्रमचि हा समस्त ।
यामध्यें जे विचारवंत । तेचि धन्य ॥ १२ ॥
आतां भ्रमाचा विचारु । अत्यंतचि प्रांजळ करूं ।
दृष्टांतद्वारे विवरूं । श्रोतयासी ॥ १३ ॥
भ्रमण करीतां दुरीं देसीं । दिशाभूली आपणासी ।
कां वोळखी मोडे जीवलगांसी । या नांव भ्रम ॥ १४ ॥
कां उन्मत्त द्रव्य सेविलें । तेणें अनेक भासों लागलें ।
नाना वेथां कां झडपिलें । भुतें तो भ्रम ॥ १५ ॥
दशावतारीं वाटती नारी । कां ते मांडली बाजीगरी ।
उगाच संदेह अंतरीं । या नांव भ्रम ॥ १६ ॥
ठेविला ठाव तो विसरला । कां मार्गीं जातां मार्ग चुकला ।
पट्टणामधें भांबावला । या नांव भ्रम ॥ १७ ॥
वस्तु आपणापासीं असतां । गेली म्हणोनि होये दुचिता ।
आपलें आपण विसरतां । या नांव भ्रम ॥ १८ ॥
कांही पदार्थ विसरोन गेला । कां जें सिकला तें विसरला ।
स्वप्नदुःखें घाबिरा जाला । या नांव भ्रम ॥ १९ ॥
दुश्चिन्हें अथवा अपशकुन । मिथ्या वार्तेनें भंगे मन ।
वचके पदार्थ देखोन । या नांव भ्रम ॥ २० ॥
वृक्ष काष्ठ देखिलें । मनांत वाटें भूत आलें ।
कांहींच नस्तां हडबडिलें । या नांव भ्रम ॥ २१ ॥
काच देखोन उदकांत पडे । कां सभा देखोन दर्पणीं पवाडे ।
द्वार चुकोन भलतीकडें जाणें । या नांव भ्रम ॥ २२ ॥
येक अस्तां येक वाटे । येक सांगतां येक निवटे ।
येक दिसतां येक उठे । या नांव भ्रम ॥ २३ ॥
आतां जें जें देइजेतें । तें तें पुढें पाविजेतें ।
मेलें माणुस भोजना येतें । या नांव भ्रम ॥ २४ ॥
ये जन्मींचें पुढिले जन्मीं । कांहीं येक पावेन मी ।
प्रीतीगुंतली मनुष्याचे नामीं । या नांव भ्रम ॥ २५ ॥
मेलें मनुष्य स्वप्ना आलें । तेणें कांहीं मागितलें ।
मनीं अखंड बैसलें । यानांव भ्रम ॥ २६ ॥
अवघें मिथ्या म्हणोन बोले । आणि समर्थावरी मन चाले ।
ज्ञाते वैभवें दपटले । या नांव भ्रम ॥ २७ ॥
कर्मठपणें ज्ञान विटे । कां ज्ञातेपणें बळें भ्रष्टे ।
कोणीयेक सीमा फिटे । या नांव भ्रम ॥ २८ ॥
देहाभिमान कर्माभिमान । जात्याभिमान कुळाभिमान ।
ज्ञानाभिमान मोक्षाभिमान । या नांव भ्रम ॥ २९ ॥
कैसा न्याय तो न कळे । केला अन्याने तो नाडले ।
उगाच अभिमानें खवळे । या नांव भ्रम ॥ ३० ॥
मागील कांही आठवेना । पुढील विचार सुचेना ।
अखंड आरूढ अनुमाना । या नांव भ्रम ॥ ३१ ॥
प्रचीतिविण औषध घेणे । प्रचित नस्ता पथ्य करणे ।
प्रचीतीविण ज्ञान सांगणें । या नांव भ्रम ॥ ३२ ॥
फळश्रुतीवीण प्रयोग । ज्ञानेंवीण नुस्ता योग ।
उगाच शरीरें भोगिजे भोग । या नांव भ्रम ॥ ३३ ॥
ब्रह्मा लिहितो अदृष्टीं । आणि वाचून जाते सटी ।
ऐशा प्रकारीच्या गोष्टी । या नांव भ्रम ॥ ३४ ॥
उदंड भ्रम विस्तारला । अज्ञानजनीं पैसावला ।
अल्प संकेतें बोलिला । कळावया कारणें ॥ ३५ ॥
भ्रमरूप विश्व स्वभावें । तेथें काये म्हणोन सांगावें ।
निर्गुण ब्रह्मावेगळें अवघें । भ्रमरूप ॥ ३६ ॥
ज्ञात्यास नाहीं संसार । ऐसें बोलती अपार ।
गत ज्ञात्याचे चमत्कार । या नांव भ्रम ॥ ३७ ॥
येथें आशंका उठिली । ज्ञात्याची समधी पूजिली ।
तेथें कांहीं प्रचित आली । किंवा नाहीं ॥ ३८ ॥
तैसेचि अवतारी संपले । त्यांचेहि सामर्थ्य उदंड चाले ।
तरी ते काये गुंतले । वासना धरूनि ॥ ३९ ॥
ऐसी आशंका उद्भवली । समर्थें पाहिजे निरसिली ।
इतुकेन हे समाप्त जाली । कथा भ्रमाची ॥ ४० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
भ्रमनिरूपणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ १०.६

समास सातवा : सगुणभजन

॥ श्रीराम ॥

अवतारादिक ज्ञानी संत । सारासारविचारें मुक्त ।
त्यांचे सामर्थ्य चालत । कोण्या प्रकारें ॥ १ ॥
हें श्रोतयांची आशंका । पाहातां प्रश्न केला निका ।
सावध होऊन ऐका । म्हणे वक्ता ॥ २ ॥

ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । मागें त्यांचे सामर्थ्य चाले ।
परंतु ते नाहीं आले । वासना धरूनी ॥ ३ ॥
लोकांस होतो चमत्कार । लोक मानिती साचार ।
परंतु याचा विचार । पाहिला पाहिजे ॥ ४ ॥
जीत अस्तां नेणों किती । जनामधें चमत्कार होती ।
ऐसियाची सद्य प्रचिती । रोकडी पाहावी ॥ ५ ॥
तो तरी आपण नाहीं गेला । लोकीं प्रत्यक्ष देखिला ।
ऐसा चमत्कार जाला । यास काये म्हणावें ॥ ६ ॥
तरी तो लोकांचा भावार्थ । भाविकां देव येथार्थ ।
अनेत्र कल्पना वेर्थ । कुतर्काची ॥ ७ ॥
आवडे तें स्वप्नीं देखिलें । तरीकाय तेथून आलें ।
म्हणाल तेणें आठविलें । तरी द्रव्य कां दिसे ॥ ८ ॥
एवं आपली कल्पना । स्वप्नीं येती पदार्थ नाना ।
परी ते पदार्थ चालतीना । अथवा आठऊ नाहीं ॥ ९ ॥
येथें तुटली आशंका । ज्ञात्यास जन्म कल्पूं नका ।
उमजेना तरी विवेका । बरें पाहा ॥ १० ॥
ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । त्यांचें सामर्थ्य उगेचि चाले ।
कां जे पुण्यमार्गें चालिलें । म्हणोनियां ॥ ११ ॥
याकारणें पुण्यमार्गें चालावें । भजन देवाचें वाढवावें ।
न्याये सांडून न जावें । अन्यायमार्गें ॥ १२ ॥
नानापुरश्चरणें करावीं । नाना तीर्थाटणें फीरावीं ।
नाना सामर्थ्यें वाढवावीं । वैराग्यबळें ॥ १३ ॥
निश्चये बैसे वस्तूकडे । तरी ज्ञानमार्गेंहि सामर्थ्य चढे ।
कोणीयेक येकांत मोडे । ऐसें न करावें ॥ १४ ॥
येक गुरु येक देव । कोठें तरी असावा भाव ।
भावार्थ नस्तां वाव । सर्व कांहीं ॥ १५ ॥
निर्गुणीं ज्ञान जालें । म्हणोन सगुण अलक्ष केलें ।
तरी तें ज्ञातें नागवलें । दोहिंकडे ॥ १६ ॥
नाहीं भक्ती नाहीं ज्ञान । मधेंच पैसावला अभिमान ।
म्हणोनियां जपध्यान । सांडूंच नये ॥ १७ ॥
सांडील सगुणभजनासी । तरी तो ज्ञाता परी अपेसी ।
म्हणोनियां सगुणभजनासी । सांडूंच नये ॥ १८ ॥
निःकाम बुद्धीचिया भजना । त्रैलोकीं नाहीं तुळणा ।
समर्थेंविण घडेना । निःकाम भजन ॥ १९ ॥
कामनेनें फळ घडे । निःकाम भजनें भगवंत जोडे ।
फळभगवंता कोणीकडे । महदांतर ॥ २० ॥
नाना फळे देवापासी । आणी फळ अंतरीं भगवंतासी ।
याकारणें परमेश्वरासी । निःकाम भजावें ॥ २१ ॥
निःकामभजनाचें फळ आगळे । सामर्थ्य चढे मर्यादावेगळें ।
तेथें बापुडी फळें । कोणीकडे ॥ २२ ॥
भक्तें जें मनीं धरावें । तें देवें आपणचि करावें ।
तेथें वेगळें भावावें । नलगे कदा ॥ २३ ॥
दोनी सामर्थ्यें येक होतां । काळास नाटोपे सर्वथा ।
तेथें इतरांसी कोण कथा । कीटकन्यायें ॥ २४ ॥
म्हणोनि निःकाम भजन । वरी विशेष ब्रह्मज्ञान ।
तयास तुळितां त्रिभुवन । उणें वाटे ॥ २५ ॥
येथें बुद्धीचा प्रकाश । आणिक न चढे विशेष ।
प्रताप कीर्ती आणी येश । निरंतर ॥ २६ ॥
निरूपणाचा विचार । आणी हरिकथेचा गजर ।
तेथें होती तत्पर । प्राणीमात्र ॥ २७ ॥
जेथें भ्रष्टाकार घडेना । तो परमार्थहि दडेना ।
समाधान विघडेना । निश्चयाचें ॥ २८ ॥
सारासारविचार करणें । न्याये अन्याये अखंड पाहाणें ।
बुद्धि भगवंताचें देणें । पालटेना ॥ २९ ॥
भक्त भगवंतीं अनन्य । त्यासी बुद्धी देतो आपण ।
येदर्थीं भगवद्वचन । सावध ऐका ॥ ३० ॥
श्लोकार्ध ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥
म्हणौन सगुण भजन । वरी विशेष ब्रह्मज्ञान ।
प्रत्ययाचें समाधान । दुर्ल्लभ जगीं ॥ ३१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सगुणभजननिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥ १०.७

समास आठवा : प्रचीतनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

ऐका प्रचित्तीचीं लक्षणें । प्रचित पाहेल तें शाहाणें ।
येर वेडे दैन्यवाणे । प्रचितीविण ॥ १ ॥
नाना रत्नें नाना नाणीं । परीक्षून न घेतां हानी ।
प्रचित न येतां निरूपणीं । बैसोंच नये ॥ २ ॥
तुरंग शस्त्र दमून पाहिलें । बरें पाहातां प्रचितीस आले ।
तरी मग पाहिजे घेतलें । जाणते पुरुषीं ॥ ३ ॥
बीज उगवेलसें पाहावें । तरी मग द्रव्य घालून घ्यावें ।
प्रचित आलियां ऐकावें । निरूपण ॥ ४ ॥
देहीं आरोग्यता जाली । ऐसी जना प्रचित आली ।
तरी मग आगत्य घेतली । पाहिजे मात्रा ॥ ५ ॥
प्रचितीविण औषध घेणें । तरी मग धडचि विघडणें ।
अनुमानें जें कार्य करणें । तेंचि मुर्खपण ॥ ६ ॥
प्रचितीस नाहीं आलें । आणि सुवर्ण करविलें ।
तरी मग जाणावें ठकिलें । देखतदेखतां ॥ ७ ॥
शोधून पाहिल्याविण । कांहींतरी येक कारण ।
होणार नाहीं निर्वाण । प्राणास घडे ॥ ८ ॥
म्हणोनी अनुमानाचें कार्य । भल्यानीं कदापि करूं नये ।
उपाय पाहातां अपाये । नेमस्त घडे ॥ ९ ॥
पाण्यांतील म्हैसीची साटी । करणें हें बुद्धिच खोटी ।
शोधिल्याविण हिंपुटी । होणें घडे ॥ १० ॥
विश्वासें घर घेतलें । ऐसें किती नाहीं ऐकलें ।
मैंदें मैंदावें केलें । परी तें शोधिलें पाहिजे ॥ ११ ॥
शोधिल्याविण अन्नवस्त्र घेणें । तेणें प्राणास मुकणें ।

लटिक्याचा विश्वास धरणें । हेंचि मूर्खपण ॥ १२ ॥
संगती चोराची धरितां । घात होईल तत्वता ।
ठकु सिंतरु शोधितां । ठाई पडे ॥ १३ ॥
गैरसाळ तामगिरी । कोणी नवी मुद्रा करी ।
नाना कपट परोपरीं । शोधून पाहावें ॥ १४ ॥
दिवाळखोराचा मांड । पाहातां वैभव दिसे उदंड ।
परी तें अवघें थोतांड । भंड पुढें ॥ १५ ॥
तैसें प्रचितीवीण ज्ञान । तेथें नाहीं समाधान ।
करून बहुतांचा अनुमान । अन्हीत जालें ॥ १६ ॥
मंत्र यंत्र उपदेसिले । नेणतें प्राणी तें गोविलें ।
जैसें झांकून मारिलें । दुखणाईत ॥ १७ ॥
वैद्य पाहिला परी कच्चा । तरी प्राण गेला पोराचा ।
येथें उपाये दुसऱ्याचा । काये चाले ॥ १८ ॥
दुःखें अंतरी झिजे । आणी वैद्य पुसतां लाजे ।
तरीच मग त्यासी साजे । आत्महत्यारेपण ॥ १९ ॥
जाणत्यावरी गर्व केला । तरी नेणत्याकरितां बुडाला ।
येथें कोणाचा घात जाला । बरें पाहा ॥ २० ॥
पापाची खंडणा जाली । जन्मयातना चुकली ।
ऐसी स्वयें प्रचित आली । म्हणिजे बरें ॥ २१ ॥
परमेश्वरास वोळखिलें । आपण कोणसें कळलें ।
आत्मनिवेदन जालें । म्हणिजे बरें ॥ २२ ॥
ब्रह्मांड कोणें केलें । कासयाचें उभारलें ।
मुख्य कर्त्यास वोळखिलें । म्हणिजे बरें ॥ २३ ॥
येथेंअनुमान राहिला । तरी परमार्थ केला तो वायां गेला ।
प्राणी संशई बुडाला । प्रचितीविण ॥ २४ ॥
हें परमार्थाचें वर्म । लटिकें बोले तो अधम ।
लटिके मानी तो अधमोद्धम । येथार्थ जाणावा ॥ २५ ॥
येथें बोलण्याची जाली सीमा । नेणतां न कळे परमात्मा ।
असत्य नाहीं सर्वोत्तमा । तूं जाणसी ॥ २६ ॥
माझे उपासनेचा बडिवार । ज्ञान सांगावें साचार ।
मिथ्या बोलतां उत्तर । प्रभूस लगे ॥ २७ ॥
म्हणोनि सत्यचि बोलिलें । कर्त्यास पाहिजे वोळखिलें ।
मायोद्भवाचें शोधिलें । पाहिजे मूळ ॥ २८ ॥
तेंचि पुढें नीरूपण । बोलिलेंचि बोलिलें प्रमाण ।
श्रोतीं सावध अंतःकर्ण । घातलेंचि घालावें ॥ २९ ॥
सूक्ष्म निरूपण लागलें । तेथें बोलिलेंचि मागुतें बोलिलें ।
श्रोत्यांस पाहिजे उमजलें । म्हणौनियां ॥ ३० ॥
प्रचित पाहातां निकट । उडोन जाती परिपाठ ।
म्हणोनि हे खटपट । करणें लागे ॥ ३१ ॥
परिपाठेंचि जरी बोलिलें । तरी प्रचितसमाधान बुडालें ।
प्रचितसमाधान राखिलें । तरी परिपाठ उडे ॥ ३२ ॥
ऐसी सांकडी दोहींकडे । म्हणौन बोलिलेंचि बोलणें घडे ।
दोनी राखोनियां कोडें । उकलून दाऊं ॥ ३३ ॥
परीपाठ आणी प्रचित प्रमाण । दोनी राखोन निरूपण ।
श्रोते परम विचक्षण । विवरोत पुढें ॥ ३४ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
प्रचितनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ १०.८

समास नववा : पुरुषप्रकृति

॥ श्रीराम ॥

आकाशीं वायो जाला निर्माण । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया जाण ।
त्या वायोमधें त्रिगुण । आणी पंचभूतें ॥ १ ॥
वटबीजीं असे वाड । फोडून पाहातां न दिसे झाड ।
नाना वृक्षांचे जुंबाड । बीजापासून होती ॥ २ ॥
तैसी बीजरूप मुळमाया । विस्तार जाला तेथुनियां ।
तिचें स्वरूप शोधुनियां । बरें पाहावें ॥ ३ ॥
तेथें दोनी भेद दिसती । विवेकें पाहावी प्रचिती ।
निश्चळीं जे चंचळ स्थिती । तोचि वायो ॥ ४ ॥
तयामधें जाणीवकळा । जगज्जोतीचा जिव्हाळा ।
वायो जाणीव मिळोन मेळा । मूळमाया बोलिजे ॥ ५ ॥
सरिता म्हणतां बायको भासे । तेथें पाहातां पाणीच असे ।
विवेकी हो समजा तैसें । मूळमायेसी ॥ ६ ॥
वायो जाणीव जगज्जोती । तयास मूळमाया म्हणती ।
पुरुष आणी प्रकृती । याचेंच नांव ॥ ७ ॥
वायोस म्हणती प्रकृती । आणी पुरुष म्हणती जगज्जोती ।
पुरुषप्रकृती शिवशक्ती । याचेंच नांव ॥ ८ ॥
वायोमधें जाणीव विशेष । तेंचि प्रकृतीमधें पुरुष ।
ये गोष्टीचा विश्वास । धरिला पाहिजे ॥ ९ ॥
वायो शक्ति जाणीव ईश्वर । अर्धनारी नटेश्वर ।
लोक म्हणती निरंतर । येणें प्रकारें ॥ १० ॥
वायोमधें जाणीव गुण । तेंचि ईश्वराचें लक्षण ।
तयापासून त्रिगुण । पुढें जाले ॥ ११ ॥
तया गुणामधें सत्त्वगुण । निखळ जाणीवलक्षण ।
त्याचा देहधारी आपण । विष्णु जाला ॥ १२ ॥
त्याच्या अंशे जग चाले । ऐसे भगवद्गीता बोले ।
गुंतले तेंचि उगवले । विचार पाहातां ॥ १३ ॥
येक जाणीव वांटली । प्राणीमात्रास विभागली ।
जाणजाणों वांचविली । सर्वत्र काया ॥ १४ ॥
तयेंचे नांव जगज्जोती । प्राणीमात्र तिचेन जिती ।
याची रोकडी प्रचिती । प्रत्यक्ष पाहावी ॥ १५ ॥
पक्षी श्वापद किडा मुंगी । कोणीयेक प्राणी जगीं ।
जाणीव खेळे त्याच्या आंगीं । निरंतर ॥ १६ ॥
जाणोनी काया पळविती । तेणें गुणें वांचती ।
दडती आणि लपती । जाणजाणों ॥ १७ ॥
आवघ्या जगास वांचविती । म्हणोन नामें जगज्जोती ।
ते गेलियां प्राणी मरती । जेथील तेथें ॥ १८ ॥
मुळींचे जाणीवेचा विकार । पुढें जाला विस्तार ।

जैसे उदकाचे तुषार । अनंत रेणु ॥ १९ ॥
तैसे देव देवता भूतें । मिथ्या म्हणोनये त्यांतें ।
आपलाल्या सामर्थ्यें ते । सृष्टीमधें फिरती ॥ २० ॥
सदा विचरती वायोस्वरूपें । स्वइछा पालटिती रूपें ।
अज्ञान प्राणी भ्रमें संकल्पें त्यास । बाधिती ॥ २१ ॥
ज्ञात्यास संकल्पेचि असेना । म्हणोन त्यांचेन बाधवेना ।
याकारणें आत्मज्ञाना । अभ्यासावें ॥ २२ ॥
अभ्यासिलिया आत्मज्ञान । सर्वकर्मास होये खंडण ।
हे रोकडी प्रचित प्रमाण । संदेह नाहीं ॥ २३ ॥
ज्ञानेविण कर्म विघडे । हें तों कदापि न घडे ।
सद्‌गुरुवीण ज्ञान जोडे । हेंहि अघटीत ॥ २४ ॥
म्हणोन सद्गुरु करावा । सत्संग शोधून धरावा ।
तत्वविचार विवरावा । अंतर्यामीं ॥ २५ ॥
तत्वें तत्व निरसोन जातां । आपला आपणचि तत्वता ।
अनन्यभावें सार्थकता । सहजचि जाली ॥ २६ ॥
विचार न करितां जें जें केलें । तें तें वाउगें वेर्थ गेलें ।
म्हणोनि विचारीं प्रवर्तलें । पाहिजे आधीं ॥ २७ ॥
विचार पाहेल तो पुरुषु । विचार न पाहे तो पशु ।
ऐसी वचनें सर्वेशु । ठाई ठाई बोलिला ॥ २८ ॥
सिद्धांत साधायाकारणें । पूर्वपक्ष लागे उडवणें ।
परंतु साधकां निरूपणें । साक्षात्कार ॥ २९ ॥
श्रवण मनन निजध्यास । प्रचितीनें बाणतां विश्वास ।
रोकड साक्षात्कार सायास । करणेंचि नलगे ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
पुरुषप्रकृतीनाम समास नववा ॥ ९ ॥ १०.९

समास दहावा : चळाचळनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

गगनासारिखें ब्रह्म पोकळ । उदंड उंच अंतराळ ।
निर्गुण निर्मळ निश्चळ । सदोदित ॥ १ ॥
त्यास परमात्मा म्हणती । आणिक नामें नेणों किती ।
परी तें जाणिजे आदिअंतीं । जैसें तैसें ॥ २ ॥
विस्तीर्ण पसरला पैस । भोंवता दाटला अवकाश ।
भासचि नाहीं निराभास । जैसें तैसें ॥ ३ ॥
चहुंकडे पाताळतळीं । अंतचि नाहीं अंतराळीं ।
कल्पांतकाळीं सर्वकाळीं । संचलेचि असे ॥ ४ ॥
ऐसें कांहींयेक अचंचळ । ते अचंचळीं भासे चंचळ ।
त्यास नामेंहि पुष्कळ । त्रिविधा प्रकारें ॥ ५ ॥
न दिसतां नांव ठेवणें । न देखतां खूण सांगणें ।
असो हें जाणायाकारणें । नामाभिधानें ॥ ६ ॥
मूळमाया मूळप्रकृति । मूळपुरुष ऐसें म्हणती ।
शिवशक्ति नामें किती । नाना प्रकारें ॥ ७ ॥
परी जें नाम ठेविलें जया । आधीं वोळखावें तया ।
प्रचितीवीण कासया । वलगना करावी ॥ ८ ॥
रूपाची न धरितां सोये । नामासरिसें भरंगळों नये ।
प्रत्ययाविण गळंगा होये । अनुमानज्ञानें ॥ ९ ॥
निश्चळ गगनीं चंचळ वारा । वाजों लागला भरारां ।
परी त्या गगना आणि समीरा । भेद आहे ॥ १० ॥
तैसें निश्चळ परब्रह्म । चंचळ माया भासला भ्रम ।
त्या भ्रमाचा संभ्रम । करून दाऊं ॥ ११ ॥
जैसा गगनी चालिला पवन । तैसें निश्चळीं जालें चळण ।
इछा स्फूर्तिलक्षण । स्फूर्णरूप ॥ १२ ॥
अहंपणें जाणीव जाली । तेचि मूळप्रकृति बोलिली ।
माहाकारणकाया रचली । ब्रह्मांडीची ॥ १३ ॥
माहामाया मूळप्रकृती । कारण ते अव्याकृती ।
सूक्ष्म हिरण्यगर्भ म्हणती । विराट ते स्थूळ ॥ १४ ॥
ऐसें पंचीकर्ण शास्त्रप्रमये । ईश्वरतनुचतुष्टये ।
म्हणोन हें बोलणें होये । जाणीव मूळमाया ॥ १५ ॥
परमात्मा परमेश्वरु । परेश ज्ञानघन ईश्वरु ।
जगदीश जगदात्मा जगदेश्वरु । पुरुषनामें ॥ १६ ॥
सत्तारूप ज्ञानस्वरूप । प्रकशरूप जोतिरूप ।
कारणरूप चिद्रूप । शुद्ध सूक्ष्म अलिप्त ॥ १७ ॥
आत्मा अंतरात्मा विश्वात्मा । द्रष्टा साक्षी सर्वात्मा ।
क्षेत्रज्ञ शिवात्मा जीवात्मा । देही कूटस्त बोलिजे ॥ १८ ॥
इंद्रात्मा ब्रह्मात्मा हरिहरात्मा । येमात्मा धर्मात्मा नैरूत्यात्मा ।
वरुणवायोकुबेरात्मा । ऋषीदेवमुनिधर्ता ॥ १९ ॥
गण गंधर्व विद्याधर । येक्ष किन्नर नारद तुंबर ।
सर्व लोकांचें अंतर । तो सर्वांतरात्मा बोलिजे ॥ २० ॥
चंद्र सूर्य तारामंडळें । भूमंडळें मेघमंडळें ।
येकवीस स्वर्गें सप्त पाताळें । अंतरात्माच वर्तवी ॥ २१ ॥
गुप्त वल्ली पाल्हाळली । तिचीं पुरुषनामें घेतलीं ।
आतां स्त्रीनामें ऐकिलीं । पाहिजे श्रोतीं ॥ २२ ॥
मूळमाया जगदेश्वरी । परमविद्या परमेश्वरी ।
विश्वंद्या विश्वेश्वरी । त्रैलोक्यजननी ॥ २३ ॥
अंतर्हेतु अंतर्कळा । मौन्यगर्भ जाणीवकळा ।
चपळ जगज्जोती जीवनकळा । परा पश्यंती मध्यमा ॥ २४ ॥
युक्ति बुद्धि मति धारणा । सावधानता नाना चाळणा ।
भूत भविष्य वर्तमाना । उकलून दावी ॥ २५ ॥
जागृति स्वप्न सुषुप्ती जाणे । तुर्या ताटस्ता अवस्ता जाणे ।
सुख दुःख सकळ जाणे । मानापमान ॥ २६ ॥
ते परम कठीण कृपाळु । ते परम कोमळ स्नेहाळु ।
ते परम क्रोधी लोभाळु । मर्यादेवेगळी ॥ २७ ॥
शांती क्षमा विरक्ती भक्ती । अध्यात्मविद्या सायोज्यमुक्ति ।
विचारणा सहजस्थिति । जयेचेनी ॥ २८ ॥
पुर्वीं पुरुषनामें बोलिलीं । उपरी स्त्रीनामें निरोपिलीं ।
आतां नपुषकनामें ऐकिलीं । पाहिजे चंचळाचीं ॥ २९ ॥
जाणणें अंतःकर्ण चित्त । श्रवण मनन चैतन्य जीवित ।

येतें जातें सुचीत । होऊन पाहा ॥ ३० ॥
मीपण तूंपण जाणपण । ज्ञातेंपण सर्वज्ञपण ।
जीवपण शिवपण ईश्वरपण । अलिप्तपण बोलिजे ॥ ३१ ॥
ऐसीं नामें उदंड असती । परी ते येकचि जगज्जोती ।
विचारवंत ते जाणती । सर्वांतरात्मा ॥ ३२ ॥
आत्मा जगज्जोती सर्वज्ञपण । तीनी मिळोन येकचि जाण ।
अंतःकर्णचि प्रमाण । ज्ञेप्तीमात्र ॥ ३३ ॥
ढीग जाले पदार्थाचे । पुरुष स्त्री नपुंसक नामांचे ।
परंतु सृष्टीरचनेचें । किती म्हणोन संगावें ॥ ३४ ॥
सकळ चाळिता येक । अंतरात्मा वर्तती अनेक ।
मुंगीपासून ब्रह्मादिक । तेणेंचि चालती ॥ ३५ ॥
तो अंतरात्मा आहे कैसा । प्रस्तुत वोळखाना आमासा ।
नाना प्रकारींचा तमासा । येथेंचि आहे ॥ ३६ ॥
तो कळतो परी दिसेना । प्रचित येते परी भासेना ।
शरीरीं असे परी वसेना । येके ठाई ॥ ३७ ॥
तीक्षणपणें गगनीं भरे । सरोवर देखतां च पसरे ।
पदार्थ लक्षून उरे । चहूंकडे ॥ ३८ ॥
जैसा पदार्थ दृष्टीस दिसतो । तो त्यासारिखाच होतो ।
वायोहूनि विशेष तो । चंचळविषई ॥ ३९ ॥
कित्येक दृष्टीनें देखे । कितीयेक रसनेनें चाखे ।
कितीयेक ते वोळखे । मनेंकरूनि ॥ ४० ॥
श्रोतीं बैसोन शब्द ऐकतो । घ्राणेंद्रियें वास घेतो ।
त्वचेइंद्रियें जाणतो । सीतोष्णादिक ॥ ४१ ॥
ऐशा जाणे अंतर्कळा । सकळामधें परी निराळा ।
पाहातां त्याची अगाध लीळा । तोचि जाणे ॥ ४२ ॥
तो पुरुष ना सुंदरी । बाळ तारुण्य ना कुमारी ।
नपुंसकाचा देहधारी । परी नपुसक नव्हे ॥ ४३ ॥
तो चालवी सकळ देहासी । करून अकर्ता म्हणती त्यासी ।
तो क्षेत्रज्ञ क्षेत्रवासी । देही कूटस्त बोलिजे ॥ ४४ ॥

॥ श्लोक ॥
द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ॥

दोनी पुरुष लोकीं असती । क्षराक्षर बोलिजती ।
सर्व भूतें क्षर म्हणती । अक्षर कूटस्त बोलिजे ॥ ४५ ॥
उत्तम पुरुष तो आणीक । निःप्रपंच निःकळंक ।
निरंजन परमात्मा येक । निर्विकारी ॥ ४६ ॥
च्यारी देह निरसावे । साधकें देहातीत व्हावें ।
देहातीत होतां जाणावें । अनन्य भक्त ॥ ४७ ॥
देहमात्र निरसुनी गेला । तेथें अंतरात्मा कैसा उरला ।
निर्विकारीं विकाराला । ठाव नाहीं ॥ ४८ ॥
निश्चळ परब्रह्म येक । चंचळ जाणावें माईक ।
ऐसा प्रत्यय निश्चयात्मक । विवेकें पाहावा ॥ ४९ ॥
येथें बहुत नलगे खळखळ । येक चंचळ येक निश्चळ ।
शाश्वत कोणतें केवळ । ज्ञानें वोळखावें ॥ ५० ॥
असार त्यागून घेईजे सार । म्हणोन सारासार विचार ।
नित्यानित्य निरंतर । पाहाती ज्ञानी ॥ ५१ ॥
जेथे ज्ञानचि होते विज्ञान । जेथें मनांचे होतें उन्मन ।
तेथें कैचें चंचळपण । आत्मयासी ॥ ५२ ॥
सांगणोवांगणीचें काम नव्हे । आपुल्या अनुभवें जाणावें ।
प्रत्ययाविण सिणावें । तेंचि पाप ॥ ५३ ॥
सत्यायेवढें सुकृत नाहीं । असत्यायेवढें पाप नाहीं ।
प्रचितीविण कोठेंचि नाहीं । समाधान ॥ ५४ ॥
सत्य म्हणिजे स्वरूप जाण । असत्य माया हें प्रमाण ।
येथें निरोपिलें पापपुण्य । रूपेंसहित ॥ ५५ ॥
दृश पाप वोसरलें । पुण्य परब्रह्म उरलें ।
अनन्य होतांच जालें । नामातीत ॥ ५६ ॥
आपण वस्तु स्वतसिद्ध । तेथें नाहीं देहसमंध ।
पापरासी होती दग्ध । येणें प्रकारें ॥ ५७ ॥
येरवी ब्रह्मज्ञानेंवीण । जें जें साधन तो तो सीण ।
नाना दोषांचे क्षाळण । होईल कैसें ॥ ५८ ॥
पापाचें वळलें शरीर । पापचि घडे तदनंतर ।
अंतरीं रोग वरीवरी उपचार । काय करी ॥ ५९ ॥
नाना क्षेत्रीं हें मुंडिलें । नाना तीर्थीं हें दंडिलें ।
नाना निग्रहीं खंडिलें । ठाई ठाई ॥ ६० ॥
नाना मृत्तिकेनें घांसिलें । अथवा तप्तमुद्रेनें लासिलें ।
जरी हें वरीवरी तासिलें । तरी शुद्ध नव्हे ॥ ६१ ॥
सेणाचे गोळे गिळिले । गोमुत्राचे मोघे घेतले ।
माळा रुद्राक्ष घातले । काष्ठमणी ॥ ६२ ॥
वेष वरीवरी केला । परी अंतरीं दोष भरला ।
त्या दोषाच्या दहनाला । आत्मज्ञान पाहिजे ॥ ६३ ॥
नाना व्रतें नाना दानें । नाना योग तीर्थाटणें ।
सर्वांहुनी कोटीगुणें । महिमा आत्मज्ञानाचा ॥ ६४ ॥
आत्मज्ञान पाहे सदा । त्याच्या पुण्यास नाहीं मर्यादा ।
दुष्ट पातकाची बाधा । निरसोन गेली ॥ ६५ ॥
वेदशास्त्रीं सत्यस्वरूप । तेंचि ज्ञानियांचें रूप ।
पुण्य जालें अमूप । सुकृतें सीमा सांडिली ॥ ६६ ॥
या प्रचितीच्या गोष्टी । प्रचित पाहावी आत्मदृष्टीं ।
प्रचितीवेगळे कष्टी । होऊंच नये ॥ ६७ ॥
आगा ये प्रचितीचे लोक हो । प्रचित नस्तां अवघा शोक हो ।
रघुनाथकृपेनें राहो । प्रत्यय निश्चयाचा ॥ ६८ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
चळाचळनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १०.१०
॥ दशक दहावा समाप्त ॥

Encoded and proofread by Vishwas Bhide.
Reproofread by P. D. Kulkarni

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
Last updated August 6, 2014
From http://sanskritdocuments.org .
The text is prepared by volunteers and is
to be used for personal study and research.
The file is not to be copied or reposted for
promotion of any website or individuals or for
commercial purpose without permission.
Help to maintain respect for volunteer spirit